

Ратко Хрваћанин

Жичка епархија – Србија

e-mail: rhrvacanin@gmail.com

ЛИТУРГИЈА СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ВЕЛИКОГ У ЛИТУРГИЈАРУ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА ИЗ 1519. ГОДИНЕ

Анстракт: *Поредак Литургије Св. Василија Великог у најраспрострањенијем српском литургијару из XVI века, тј. Литургијару Божидача Вуковића, издатом у Венецији 7. јула 1519. г. (ЛБВ) показује низ разлика у односу на прва грчка издања литургијара. Тако грчка издања садрже благосиљање Дарова при ријечима установљења, Тропар Трећег часа, „Претворивши их...“ и химну „Теби се радује“ као одговор народа на возглас „Особито“, што српска издања немају. То показује да српски литургијски поредак XVI века остаје дослиједан у очувању ранијег литургијског поретка. Поменуте интерполације у ЛБВ има и већина штампаних малоруских служебника прве половине XVII века, одакле они прелазе у Служебник издат у Москви 1655. г. и друге Никонове и постниконовске служебнике, али и у српске рукописе тог времена, а касније и у другу генерацију српских штампаних литургијара.*

Кључне ријечи: *Литургијар Божидача Вуковића, Литургија Светог Василија Великог, српско литургијско штампарство, литургијски поредак, српско богослужење.*

Поређење са ранијим српским рукописима

ЛБВ у ЛБВ и осталим српским штампаним литургијарима прве генерације почиње молитвом за оглашене, иза које слиједи возглас – „Да и они с нама славе...“¹ Слична пракса је позната и раније и забиљежена је у рукописима тзв. *древне константинопољске редакције*, која је сачувана у евхологионима од X до XII в., мада је тада ЛБВ била владајућа, тј. служила се недјељом и на празнике, па у тој редакцији текст Златоустове Литургије почиње молитвом за оглашене.² Међутим, већ на прелазу из X у XI в. ЛБВ почиње да се ријеђе служи, тј. свега десет пута годишње, тако да Златоустова Литургија почиње да се служи и недјељом и празницима. Од тог времена ЛБВ почиње да губи свој почетни дио – молитву Предложења, три антифона, Трисвето и Мали вход, и у том облику се фиксира већ у евхологионима из XII в.³ Међутим, још увијек ће бити и рукописа који садрже потпуно посљедовање, мада је у већини забиљежен непотпун поредак. У ту групу спадају и јужнословенски рукописи XIII–XV в., који по узору на грчке евхологионе с краја XII в. почињу молитвом за оглашене.⁴ Према томе, у већини српских рукописа који претходе Вуковићевом Литургијару, ЛБВ почиње молитвом за

1 ЛБВ 1519, 41а; Литургијар 1508, 57а; Гораждански Литургијар 1519, 42а.

2 Афанасјева 2007, 208.

3 Афанасјева 2007, 210.

4 Исто, 215, 218.

оглашене⁵, што даље значи да је неки од њих могао послужити као предлог за штампање ове књиге. Та пракса се наставља и на могућим преписима тих литургијара.⁶

У Вуковићевом Литургијару, али и другим српским штампаним литургијарима прве генерације у поретку ЛБВ, за разлику од Златоустове Литургије, нема рубрике о показивању Дарова при ријечима установљења. Њу не садрже ни ранији српски рукописи.⁷

Поређење са првим грчким и руским штампаним издањима

Први грчки штампани Литургијар издат у Риму 1526. г. од стране Димитрија Дукаса не почиње молитвом за оглашене већ садржи потпун поредак, као и напомену о томе да се ЛБВ служи само у одређене дане.⁸ Руски штампани служебници, такође, доносе потпун поредак ЛБВ.⁹ Међутим, само поједини од њих садрже напомену о времену њеног служења¹⁰, иако је та напомена присутна у великом броју руских рукописних типика и служебника, као и у грчким рукописним евхологионима.¹¹

У односу на Вуковићев Литургијар и остале српске штампане литургијаре, веома је интересантан поредак првог малоруског издања, тј. виленског Служебника из 1583. г. Тако у том Служебнику пред чином ЛБВ стоји молитва „Боже Сведржитељу“¹², која се касније налази и у виленском Служебнику из 1598. г.¹³ У Проскомидији ЛБВ стоји другачија молитва за покривање Дарова: „Господе Боже Исусе Христе, хљеб животни...“¹⁴ Највероватније, ова молитва представља сљедећу фазу формирања молитве Предложења, у којој као централна тема не доминира призивање Светог Духа на Часне Дарове. Није утврђен њен грчки еквивалент, али је она готово сигурно грчког поријекла.¹⁵ И молитва над кандилом у Служебнику из 1583. г. је другачија: „Господе Боже наш, прими Авељеве жртве...“¹⁶ У вријеме Малог входа, предвиђено је да свештеник благосиља Дарове¹⁷, што имамо и у Златоустовој Литургији у овом Служебнику. Молитва пред Јеванђељем је друга: „Господе Боже наш, приклони срца наша...“¹⁸, тј. као и у Златоустовој Литургији у овом Служебнику. Каснији руски служебници на овом мјесту имају молитву – „Засијај у срцима нашим...“ Међутим, у односу на првоштампана изда-

5 Литургијари: ЋОР № 7 (XIV в.), 56а; ДЕЧ № 130 (XV в.), 60а; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ № 129 (XV в.), 36а–36б.

6 Литургијари: ПЕЋ № 82 (XVI в.), 54б; МСПЦ № 117 (XVI в.), 35а; МСПЦ ОРГ № 50 (XVII в.), 37а.

7 Литургијари: ЋОР № 7 (XIV в.), 72а–72б; МСПЦ № 117 (XVI в.), 44а.

8 Αἱ θεῖαι Λειτουργίαι 1526, 20б.

9 Служебник 1583, 106а; Служебник 1602, 157а; Служебник 1655, 384.

10 Служебник 1655, 382–383.

11 Дмитриевский 1884, 135.

12 Служебник 1583, 104а–104б.

13 Служебник 1598, 93а. Ову молитву срећемо и у грчким рукописним евхологионима и у руским рукописним служебницима. (Дмитриевский 1884, 132)

14 Служебник 1583, 104б.

15 Афанасьева 2007, 226. Иначе, осим ове и молитве „Боже, Боже наш...“, позната је још једна молитва Предложења „Господе Боже наш Који си предао Јагње...“ (*Исто*, 227)

16 Служебник 1583, 105а. Ова молитва је присутна и у рукописном предању, као на примјер, у рукописима из XIII–XIV в., као што су: Солов. 1016/1125; Соф. 520 и Соф. 521. (Афанасьева 2007, 215)

17 Служебник 1583, 108а.

18 *Исто*, 112а–112б.

ња других православних народа, поредак ЛБВ у Вуковићевом и осталим српским штампаним литургијарима има неке архаичне специфичности. Погледајмо конкретније о чему је ријеч.

Јектенија за оне који се спремају за Свето Просвећење (= Крштење) се у српским штампаним литургијарима у ЛБВ налазила након прозбе „Оглашени изиђите“¹⁹ и читала се од сриједи „средокршћа“, односно од четврте седмице Великог поста до Велике сриједи. То је остатак древне праксе према којој су се међу оглашенима налазили и они који су се припремали да Крштење приме на Велику суботу. Ову јектенију проналазимо и у ранијим грчким и словенским рукописима²⁰, као и у стрјатинском Служебнику из 1604²¹, кијевском из 1629.²² и Никоновом из 1655. г.²³ Међутим, нема је у Дукасовом издању²⁴, служебнику из 1583.²⁵ и првом руском издању издатом у Москви 1602. г.²⁶

По читању Символа вјере и ђаконском позиву „Стојмо смјерно“, сходно српским првоштампаним литургијарима „поп“ говори „Свети Боже“, ђакон „Стојмо са страхом“, „поп“ „Свети крјепки“, ђакон „Свето узношење у миру принесимо“, „поп“ „Свети Бесмртни, помилуј нас“, па тек онда слиједи одговор народа „Милост мира“.²⁷ Овога нема у малоруским и руским служебницима.²⁸

За разлику од српских литургијара, првоштампано руско издање има напомену о указивању руком на Дарове током произношења ријечи установљења.²⁹

Српски штампани литургијари прве генерације не садрже благосиљање Дарова на ријечима установљења ни у ЛБВ. Међутим, садрже га Дукасово издање, венецијански Еевхологион из 1602. г., али и стрјатински служебник из 1604, кијевски из 1629. и московски из 1655. г.³⁰ Из руске, односно словенске, праксе ове рубрике су нестале почевши од издања московског Служебника из 1699. г.³¹

Српски штампани литургијари прве генерације не садрже Тропар Трећег часа ни у ЛБВ. Истраживања су показала да се овај тропар у ЛБВ у словенским рукописима прво појављује средином XV в.³² Овај тропар садрже и Дукасово издање, венецијански Еевхологион из 1602. г., али и московски из 1602, стрјатински из 1604, кијевски из 1629. и московски из 1655. г. и то послје Епиклезе.³³ Према томе, српска штампана издања

19 ЛБВ, 416–42а; Литургијар 1508, 59а–59б; Гораждански Литургијар 1519, 42'–43', ЛБВ.

20 На примјер: пергаментни грчки *Евхологион* из XIV в. 265 (231), руски *Служебник са дијеловима Требника* из XIII–XV в. (Орлов 1909, 109); литургијари: ЋОР № 7 (XIV в.), 57а и МСПЦ № 117 (XVI в.), 36б. Романов типик, међутим, напомиње да јектенија и молитва за оне који се припремају за Просвећење треба да се чита не само на Пређеосвећеној Литургији (до Велике сриједи, а у Великој Цркви до Великог петка) и ЛБВ (недјељом у току Великог поста), већ и на Златоустовој (суботама Великог поста). (Симић 2010, 291)

21 Служебник 1604, 258–262.

22 Служебник 1629, 140–142.

23 Служебник 1655, 417.

24 Αἰ θεῖα Λειτουργία 1526, 23б.

25 Служебник 1583, 112а.

26 Служебник 1602, 160б–161а.

27 Литургијар 1508, 65а; Гораждански Литургијар 1519, 47; ЛБВ, 46а.

28 Служебник 1583, 120б; Служебник 1602, 170а; Служебник 1604, 280; Служебник 1655, 447–448.

29 Служебник 1602, 175б–176а.

30 Αἰ θεῖα Λειτουργία 1526, 32а; Euchologion 1602, δια; Служебник 1604, 151; Служебник 1629, 58–59; Служебник 1655, 475.

31 Успенски 2005, 159–160.

32 Рубан, http://pravmis.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=350

33 Αἰ θεῖα Λειτουργία 1526, 33а; Euchologion 1602, λα'; Служебник 1602, 177а–177б; Служебник

остају вјернија древној пракси која не познаје употребу овог тропара ни у ЛБВ, у којој наведена интерполација очитије него у ЛЈЗ прекида ход Епиклезе.

При освећењу Дарова, српска штампана издања на трећем благослову доносе ријечи – „Изливеном за живот свијета“.³⁴ Међутим, већ од XII в. у ЛБВ на овом мјесту у појединим грчким рукописима појављују се односне ријечи из Златоустове Литургије, тј. „Претворивши их Духом Твојим Светим“³⁵, што је својеврсна богословска интервенција и класичан примјер преношења елемената из Златоустове у ЛБВ. Постоје различите претпоставке о разлозима увођења овог уметка. Према једној од њих, то је био израз жеље православних Грка да усагласе ријечи епиклезâ обе Литургије, будући да су тада биле веома актуелне критике римокатолика да православни немају јединствену форму вршења Литургије.³⁶ Према другој, то је била посљедица жеље да се уведу три освећујућа благослова у сам текст ЛБВ, по узору на Златоустову Литургију, што је у ЛБВ направило овај проблем.³⁷ У руским штампаним служебницима овај додатак се појављује у кијевским служебницима из 1620. и 1629. г.³⁸, а има га и Никонов Служебник из 1655.³⁹ Отуда нису тачне тврдње појединих аутора да се он налази у московском издању из 1602. г.⁴⁰ Овај уметак имају и сви грчки штампани пореци из XVI в., осим оног из 1564.⁴¹ Овај уметак, међутим, не само да представља исправку текста који је написао Св. Василије Велики, већ понавља оно што је већ речено и проузрокује несклад у синтакси.⁴² Наиме, тачно је да ријечи – „Изливеном за живот свијета“ не покривају трећи благослов, али то не чине ни ријечи – „Претворивши их...“⁴³ Осим тога, ово је класичан примјер да је богословље дужно да поштује текстове Светих отаца и да их тумачи са смирењем.⁴⁴ Отуда је Св. Никодим Светогорац (†1809) оштро реаговао на употребу ових ријечи у ЛБВ.⁴⁵

Ни у ЛБВ у српским штампаним литургијарима не постоји одговор народа на возглас – „Особито...“ Ипак, такав одговор проналазимо у Дукасовом издању, гдје стоји: „Хор пјева: *Теби се радује*. Ако је Велики четвртак, поје се: *Вечере Твоје тајне...* [у потпуности]. Ако је Велика субота, пјева се: *Нека умукне свако тијело човјечије...* [у потпуности].“⁴⁶ У руским штампаним служебницима *Теби се радује* појављује се већ у првоштампаном издању из 1602. г.⁴⁷ У грчким рукописима *Теби се радује* појављује се на начин изложен у Дукасовом издању, док га словенски рукописи не садрже до почетка

1604, 306–307, Служебник 1629, 183; Служебник 1655, 475.

34 ЛБВ, 51а; Литургијар јеромонаха Макарија, 72а; Гораждански Литургијар, 52.

35 Meyendorff 1991, 191.

36 Успенски 2002, 150.

37 Фундулис 2005, 128–129.

38 Meyendorff 1991, 191.

39 Служебник 1655, 478.

40 Успенски 2002, 152. Очигледно је да он није имао увид у сам текст првоштампаног руског служебника из 1602. г., будући да се у њему не појављује тај додатак (Служебник 1602, 178а). У њему тачно стоји – „Изливеном за живот свијета“.

41 Печатнов 2008, 230.

42 Фундулис 2004, 213.

43 *Исто*. Штавише, древни рукописи свједоче о томе да за вријеме освећења Дарова нису чињена три, већ два благослова. „Претворивши...“ и „Изливеном...“ су само наставак претходних израза „И учини...“, „А то што је у чаши...“ (Фундулис 2005, 127).

44 Фундулис 2004, 213.

45 *Исто*.

46 Αἰ θεῖαι Λειτουργίαι 1526, 326.

47 Служебник 1602, 179а.

XVII в., али га, за разлику од грчких, од тада наводе у потпуности.⁴⁸ Мишљење да разлог такве руске праксе може да буде повезан са тим што већина руских рукописа тог времена садржи Тропар Трећег часа и да је услјед тајног читања молитава, појање поменуте химне требало да покрије вријеме изговарања овог тропара⁴⁹, показује непознавање поретка ЛБВ. Па, ипак, заједно са појавом химне у ЛБВ, *Теби се радује* појављује се и као једна од чешће илустрованих мариолошких тема у поствизантијској умјентости, а посебно је присутна у критском и руском иконопису од XVI до XVII в., док се у српском иконопису појављује сасвим ријетко, тј. само у цркви Св. Архангела у Побраћу, гдје ју је насликао зограф Андрија Раичевић, око 1660. г.⁵⁰

У српским издањима и у ЛБВ, молитва благодарења се појављује послје Причешћа народа, а прије благодарствене јектеније.⁵¹ Овакав положај наведене молитве показује да је услјед ријеђег служења ЛБВ сачувала одређене архаичности, којих нема у млађим рукописима и порецима Златоустове Литургије.⁵² Тако се благодарствена молитва и у Дукасовом издању читала по Причешћу народа.⁵³ У Русији, међутим, у вријеме појаве штампаних издања, положај наведене молитве остаје исти као и у Литургији Св. Јована Златоуста, тј. послје Причешћа свештенослужитеља.⁵⁴

Утицај на каснији српски поредак

За разлику од Вуковићевог Литургијара и осталих српских штампаних литургијара прве генерације, поједини српски рукописи из друге половине XVII в. садрже благосиљање Дарова при ријечима установљења⁵⁵ и Тропар Трећег часа и то прије самог освећења Дарова.⁵⁶

У српским штампаним литургијарима друге генерације нема јектеније и молитве за оне који се спремају за Свето Просвећење⁵⁷, као ни рубрике о показивању и благосиљању Дарова при произношењу ријечи установљења.⁵⁸ Ипак, ови литургијари садрже Тропар Трећег часа и „Претворивши их...” и у ЛБВ⁵⁹, али и међу њима постоји изузетак.⁶⁰ Све ово потврђује да је српски литургијски поредак у периоду након друге половине XVII в. настао под несумњивим руским утицајем и да је поредак првоштампаних литургијара већ тада готово напуштен.

48 Дувакина 1985, 190–191.

49 Исто, 192–193.

50 Матић 2004, 96–97.

51 ЛБВ, 57б; Литургијар 1508, 82а; Гораждански Литургијар 1519, 59.

52 Фундулис 2004, 162.

53 Αἰ θεῶν Λειτουργία 152б, 36б.

54 Печатнов 2008, 272.

55 Литургијар САНУ № 356 (XVII в.), 51б–52а.

56 На примјер: литургијари: МСПЦ ОРГ № 121 (XVII в.), 52б; САНУ № 356 (XVII в.), 53а; ХИЛ № 333 (XVII в.), 43б. (Овај рукопис Тропар Трећег часа нема у Златоустовој Литургији.)

57 Служебник 1799, 58а; Служебник 1825, 68а; Служебник 1838, 113б; Служебник 1898, 106б.

58 Служебник 1799, 64а.

59 Исто, 64а–64б; Служебник 1825, 75а–75б; Служебник 1838, 125б–126а; Служебник 1898, 117б.

60 Служебник 1845, 98а.

Извори

Рукописни литургијари

- ЂОР № 7 (XIV в.) = Рукопис Ђоровићеве збирке Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, Београд
ДЕЧ № 130 (XV в.) = Рукопис Манастира Високи Дечани
Архијерејски чиновник ДЕЧ № 129 (XV в.) = Рукопис Манастира Високи Дечани
ПЕЋ № 82 (XVI в.) = Рукопис Манастира Пећка патријаршија
МСПЦ № 117 (XVI в.) = Рукопис Музеја Српске Православне Цркве, Београд
МСПЦ ОРГ № 50 (XVII в.) = Рукопис Музеја Српске Православне Цркве Оставштина Радослава Грујића, Београд
МСПЦ ОРГ № 121 (XVII в.) = Рукопис Музеја Српске Православне Цркве Оставштина Радослава Грујића, Београд
САНУ № 356 (XVII в.) = Рукопис Српске академије наука и уметности, Београд
ХИЛ № 333 (XVII в.) = Рукопис Манастира Хиландара

Штампани литургијари

Литургија, Горажде, штампарија Божицара Горажданина, 1519, фототипско издање, Београд – Источно Сарајево 2008.

Литургијар, Венеција, штампарија Божицара Вуковића, 1519, Музеј Српске православне цркве – Оставштина Радослава Грујића № 300, № 312.

Литургијар, Трговиште 1508, Российская государственная библиотека, Москва, МК.

Служебник, Вилна 1583, Библиотека манастира Хиландара, № 76/81.

Служебник, Москва 1602, Библиотека Сергио-троицке лавре, Москва, № 3.

Служебник, Стратин 1604, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 414–1–0006.

Служебник, Киев 1629, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 418–1–0004.

Служебник, Москва 1655, Библиотека Сергио-троицке лавре, Москва, № 21.

Служебник, Будим 1779, Патријаршијска библиотека, Београд, П. II 127.

Служебник, Будим 1825, Народна библиотека Србије, Београд, S II 3613.

Служебник, Београд 1838, Народна библиотека Србије, Београд, S II 1171.

Служебник, Београд 1845, Народна библиотека Србије, Београд, S II 3183.

Служебник, Сарајево 1898, Библиотека Цркве Вазнесења Господњег, Рогачица, Бајина Башта.

Αἱ θεῖαι Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ ἡ τῶν Προηγιασμένων, Γερμανοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστικῇ καὶ μυστικῇ θεωρίᾳ, ἐν Ῥώμῃ χιλιοστῷ φκς' (1526), δεξιότητι Δημητρίου Δούκα τοῦ Κρητός, Die Bayerische Staatsbibliothek, München, Liturg. 1462 c

Euchologion seu sacrae preces, Venetia 1602, Die Bayerische Staatsbibliothek, München, Liturg. 223

Литература

Афанасьева, Т. И. (2007): „Особенности последования литургий Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнерусских служебниках XIII–XIV вв.“, *Ruthenica*, № 6, 207–242, Киев.

Дмитриевский, А. А. (1884): *Богослужение в Русской Церкви в XVI веке. Часть I: Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств*, Казань: Казанская Духовная академия.

Дувакина, Е. В. (1985): „Проблемы иконографии „О Тебе радуется“ в связи с росписью собора Ферапонтова монастыря“, у: *Ферапонтовский сборник*. Выпуск первый. Советский художник, Москва, 189–199.

Meyendorff, P. (1991): *Russia, Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, New York: St Vladimir's Press.

Орлов, М. И. (1909): *Литургия св. Василия Великого*, Санкт Петербург.

Рубан, Ю. И., *Об одной литургиной интерполяции*, http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=350, 2. 9. 2015.

Фундулис, Ј. М. (2004): *Литургика I: Увод у свето богослужење*; превео са грчког К. Симић, Краљево: ЕУО Епархије жичке.

Фундулис, Ј. М. (2005): *Литургичке недоумице*, превели са грчког Г. Гајић и М. Рашовић, Краљево: ЕУО Епархије жичке.

„Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κεφάλαια περί διαφορών υποθέσεων“, у: *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta... curante I. B. Pitra*, том II, Roma 1868, 320–327.

Успенски, Н. Д. (2002): *Анафора: покушај историјско-литургичке анализе*, превод са руског К. Кончаревић, Вршац: ЕУО Епархије банатске.

Успенски, Н. Д. (2005): „Колизија двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку“, превод са руског К. Кончаревић, у: *Црква 2005*, 133–161.

Печатнов, В. В. (2008): *Божественная литургия в России и Греции. Сравнительное изучение современного чина*, Москва: Паломник.

**LITURGY OF THE SAINT BASIL THE GREAT IN LEITOURGIAR
OF BOZIDAR VUKOVIC FROM 1519**

The order of the Liturgy of St. Basil in the most widespread Serbian leitourgiar from the 16th century, Bozidar Vuković's Leitourgiar, published in Venice on 7 July 1519 shows a lot of differences compared to the first Greek editions of the leitourgia. So the Greek editions contains blessing of Gifts in the words of the Establishment, troparion of the Third hour, „Changing them by Your Holy Spirit“ and hymn „All of creation rejoices in you“ as answer of people to exclamation „Especially“ which Serbian editions don't have. This shows that Serbian liturgical order from 16th century remains consistent in the preservation of the earlier liturgical order. The aforementioned interpolations in the Liturgy of St. Basil also have the most of printed Little Russia Sluzhebnyks in the first half of 17th century from where they are transferred to Sluzhebnik published in Moscow 1655 and other Nikon and postnikons Sluzhebnyks and also to Serbian manuscripts of that time and later to the second generation of Serbian printed leitourgia.